

ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ В УМОВАХ ЙОГО ТРАНСФОРМАЦІЇ

У статті досліджуються проблеми розширення, поляризації і маргінальності в українському суспільстві. В контексті невизначеності становища певних верств в стратифікації суспільства оцінюється соціальна база партій і адекватність представництва інтересів соціальних верств в партійних програмах. Вивчаються умови та пропонуються шляхи формування середнього класу, зокрема, в аграрному секторі економіки. Показано, що малочисельний середній клас не сприяє стабільності держави, активізації населення, становленню громадянського суспільства.

Ключові слова: соціальне розширення, соціальна стабільність, маргіналізація суспільства, маргінальна свідомість, громадянське суспільство, середній клас.

Довбня Е.Н.

ФОРМИРОВАНИЕ СРЕДНЕГО КЛАССА В УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ

В статье исследуются проблемы расслоения, поляризации и маргинальности в украинском обществе. В контексте неопределенности положения определенных слоев в стратификации общества оценивается социальная база партий и адекватность представительства интересов социальных слоев в партийных программах. Изучаются условия и предлагаются пути формирования среднего класса, в частности, в аграрном секторе экономики. Показано, что малочисленный средний класс не способствует стабильности государства, активизации населения, становлению гражданского общества.

Ключевые слова: социальное расслоение, социальная стабильность, маргинализация общества, маргинальное сознание, гражданское общество, средний класс.

Dovbnya O.

MIDDLE CLASS FORMING IN THE UKRAINIAN SOCIETY IN CONDITIONS OF TRANSFORMATION

The problems of stratification, polarization and marginality in the Ukrainian society are investigated in the article. In the context of vagueness of the position of certain layers in society stratification, the social base of parties and adequacy of representative office of interests of social layers is estimated in the party programs. The conditions are investigated and the ways of forming middle class in agrarian sector are proposed. It is shown in the article, that small in numbers middle class don't conduce to the stability of the state, activation population, forming of civil society.

Key words: social stratification, social stability, marginalization of society, marginal consciousness, civil society, middle layer.

Вибори Президента України, що відбулися у січні та лютому 2010 р. довели, що за 18 років незалежності населення країни не навчилося обирати не керманічів, а ідеологічну спрямованість їхньої команди. Під час виборчої кампанії взагалі не згадувалися соціальні та партійні сили, які підтримують того чи іншого кандидата. Це цілком природно для

країни з маргінальною соціальною структурою, де численні партії не відбивають реальні інтереси населення, що спричинює його громадянську деморалізацію, формує в нього відчуття власного безсилля й песимізму.

На прикладі парламентських партій можна простежити тенденцію перетворення цього інституту на високорентабельний бізнес, який розв'язує проблеми не простих громадян, а спонсорів. Лідери цих утворень багато говорять про корупцію, але спонсорують їх саме ті кола, боротьбу з якими вони декларують. Пропоновані виборцям передвиборні „програми” не враховували стан соціальної структури сучасної України. Втім соціальна стратифікація – центральна тема соціології, і саме вона пояснює соціальне розшарування на бідних, заможних і багатих. Вивчення змін соціальної структури суспільства має надзвичайне значення в умовах трансформації, адже людина практично ніколи не долучена до побудови суспільства безпосередньо, а лише є членом певної групи, інтереси й норми якої впливають на нього. А вже з цих груп і складається населення країни, створюються умови становлення громадянського суспільства.

Під впливом соціально-економічних і політичних реформ, які розпочалися у другій половині 1980-х рр. і продовжувалися у суверенній Україні, відбулися значні зміни. Порівняно із радянським часом структура українського суспільства суттєво змінилася, хоча й зберігає багато рис минулого часу. Трансформація політичної системи України серйозно позначилася на її соціальній структурі: змінились і продовжують змінюватись рівень і якість життя кожної соціальної групи, механізм соціальної стратифікації.

Соціальні зміни у суспільствах, які трансформуються, та методологія дослідження були проаналізовані у працях П. Бурд'є, М. Вебера, Е. Гідденса, Р. Дарендорфа. Останніми роками з'явилося чимало цікавих праць російських дослідників, в яких аналізуються соціальні процеси з методологічних позицій, які принципово відрізняються від тричленної класової моделі. Особливо слід виділити праці В. Анурина, Л. Беляєвої, Т. Заславської. Чимало є цікавих досліджень, які висвітлюють динаміку соціальних змін в українському суспільстві. Однак основна маса праць при свячена загально методологічним питанням, а не вивченню складників суспільства. Сьогодні ці складники ще часто атомізовані і не знайшли свого місця у новому соціальному просторі. У такому сенсі більше уваги в літературі приділено формуванню економічних і політичних еліт, але меншою мірою розглядаються інші складники, наприклад, динаміка змін їхнього становища та інтересів, хоча це дуже актуальна проблема. Адже коли приватні, повсякденні інтереси окремих індивідів стають актуальними для конкретних соціальних груп і їх реалізація торкається інтересів інших соціальних груп, тоді ці інтереси набувають політичної значущості. Не може бути політичної стабільності, не можуть з'явитися справжні політичні партії й справжні лідери без соціальної стабільності. Тому є необхідним у перехідних суспільствах досліджувати проблеми соціальної стратифікації.

Більшість дослідників в основу вихідної моделю багатомірної стратифікації сучасної України найчастіше кладуть чотири основні параметри: владу, престиж професії, рівень доходів і рівень освіти. Але при цьому наголошують, що у соціальній структурі сучасної України зберігаються риси минулого етакратичного суспільства, побудованого на владних ієрархіях. Однак одночасно відбувається народження економічних класів на основі приватизації державної й колгоспно-кооперативної власності. При цьому більшість народу аж ніяк не виграло від масової приватизації і тому опиняються у нестійкому, невизначеному соціальному становищі: „робітник - не робітник”, „селянин – не селянин”, „спеціаліст – не спеціаліст” і т.п. Відбувся перехід від стратифікації, базованій на владі (привласнення через привілеї, розподіл відповідно до місця індивіда у партійно-державній ієрархії) до стратифікації власницького типу (привласнення за розміром прибутку й ринково оцінюваної праці). Стартові умови збагачення здебільшого збігалися у часі зі становленням незалежної української держави. Економічною базою цього процесу були: по-перше, тіньовий капітал, який почав утворюватись ще за радянської доби; по-друге, значні суми збережень населення в Ощадбанку, а також на рахунках підприємств,

колгоспів, які раптом „згоріли” при денационалізації банківської системи. Ці суми виявилися недосяжними для їхніх власників, які могли витратити їх на відкриття власної справи, натомість ними скористалися зовсім інші люди як стартовим капіталом. Для того, щоб це відбулося свою роль зіграли „капітал особистих зв’язків”, „капітал стану”, близькість до фінансових структур. Адже на початок 1990 р. на ощадкнижках громадян України знаходилося 74,2 млрд. карбованців, а середній розмір внеску складав 1614 карбованців. Як відзначає директор Центру економічного розвитку А. Пасхавер цього було б достатньо задля викупу за ринковою ціною десяти відсотків багатств країни [цит. за: 1, с.30]. У зв’язку з цим були прийняті закони України „Про приватизацію державного майна” і „Про приватизаційні сертифікати”, що пропонували два напрями безгрошової приватизації.

Перший напрямок домінував у 1992-1995 рр. Трудові колективи тоді могли брати в оренду з правом викупу підприємства, на яких працювали, а задля надання можливості реалізувати своє право на власність громадянам, які працювали на виробництві, їм (незалежно від віку) з 1995 р. видавали безкоштовні приватизаційні майнові сертифікати, які передбачалося обмінювати на акції підприємств, що виставлялись на аукціони. Під час масової приватизації 1992 – 1999 рр. із державної власності було виведено близько 100 підприємств. Іменні приватизаційні сертифікати отримали 46 млн. громадян, а 37 млн. з них вклали свою „частку” державного майна у підприємства. Але ця „частка” виявилася настільки малою, що їхні претензії на дивіденди просто ігноруються крупними акціонерами при прийнятті будь-яких рішень. У 2000-2002 рр. в Україні почалась грошова приватизація з конкретним підходом до кожного підприємства. Таким чином, більшість населення, отримавши акції підприємств, так і не відчула себе власниками.

Хоча приватизація в Україні не виконала свого соціального призначення – не сформувала шар середніх і дрібних власників як соціальної основи становлення громадянського суспільства, економічне значення вона все ж мала. Сьогодні 90 % ВВП держави створює приватний бізнес, головна частка якого була сформована під час першої хвилі приватизації. Нові виробництва майже не утворювались, що має для країни негативні наслідки.

По-третє, негативна роль приватизації позначилась ще й у тому, що у правовій самосвідомості громадян була імплантована концепція „все, що не заборонено, те дозволено”, що у свою чергу спричинило масштабніші спекуляцію, корупцію, махінації. Первісний капітал в Україні створювався шляхом спекулятивної продажі нафти, металу, карбамідів, електроенергії, сільськогосподарської сировини, кораблів Чорноморського, Дунайського пароплавств тощо. Тому сьогодні можна говорити не про нові економічні й політичні еліти, а про номенклатурну еліту або правлячі олігархічні групи з ознаками периферійності. Як справедливо зауважує український економіст С. Кораблін, „жертвою масового майнового перерозподілу” стала не лише державна власність, а й мораль, норми якої вдруге за століття виявилась перевернутою догори дригом [2]. Господарська орієнтація суспільства криміналізувалася: з легалізацією захоплення чужої власності розвиток виробництва втратив будь-який сенс, оскільки його доходність не можна було навіть порівняти з можливістю миттєвого збагачення шляхом „законної” приватизації. Не дивно, що серед підприємств надзвичайну живучість демонстрували найменш складні і капіталоемні. Нетривалого господарювання „піонерів капіталізму” вистачило для стрімкого власного збагачення на тлі матеріального виснаження колись потужних виробничих комплексів. В Україні з’явилися сотні й тисячі малих і великих монополій, не підзвітних державі (державна виявилася неспроможною проконтролювати навіть якість продукції, пов’язаної із здоров’ям і життям людей). Кількісний спад, таким чином, доповнюється деградацією якості. І все це навряд чи робить Україну „очікуваним” партнером Євросоюзу.

Разом із владною ієрархією сформувалася „підприємницька структура”, яку складають такі основні групи: 1) крупні й середні підприємці; 2) дрібні підприємці

(власники й керівники фірм з мінімальним використанням найманої праці); 3) самостійні працівники; 4) наймані робітники. Водночас більшість соціальних утворень, крім першої групи, приєднатись до яких сьогодні не реально, має взаємопроникливий характер і нечіткі, розпливчасті межі. Пояснюється це дуже небезпечним, особливо на початку ХХІ ст., процесом деіндустріалізації України. Як відзначає В.Л. Іноземцев, „соціальні наслідки останніх десятиліть свідчать про те, що суспільство, що сповідує свободу наукового пошуку й ефективно використовує результати технологічного прогресу, породжує наростання майнової нерівності в масштабах, яких досі не знала історія” [3, с.28]. Торкається це не лише різниці між країнами, а й змін всередині суспільств. Чи пов’язані нові економічні шари з технологіями ХХІ ст., чи представлені вони у суспільстві дрібними та середніми торговцями або ремісниками? Сучасний світ формується як розколота цивілізація з єдиним центром сили, презентованим спільнотою постіндустріальних країн. Та чи є серед них місце для України? Поки що ні. Місце України сьогодні, на жаль, серед технологічно відсталих (десь на рівні середини ХХ ст.) країн. Без продуманої соціально-економічної політики ми можемо досягти „точки неповернення” і залишитись у стані відсталості назавжди, забувши водночас свої євроінтеграційні мрії. Відставання України у технологічній сфері закріплюється широкомасштабною фінансовою кризою, що різною мірою вразила майже весь світ. Особливо небезпечно це позначається на долі вітчизняної економіки, а саме – посилює процес її деіндустріалізації, що позбавляє останньої надії на конкурентоспроможність її технологічної продукції на світовому ринку. Упродовж 1990-2008 рр. частка її машинобудування (яке далеко не відповідає сучасним вимогам) у структурі промислового виробництва знизилась удвічі (з 31% до 14%), а чорної металургії, навпаки, – зросла (з 11% до 27%). При цьому спостерігається спад інноваційної діяльності. Так, пов’язане з нею освоєння промислової продукції знизилося у 2003-2008 рр. втричі [2].

Однак набагато не безпечнішим є те, що сама модель ринкових трансформацій, легалізована нашими політиками, відтворює й посилює це відставання. По-перше, сьогодні значна (чи не більша) частка вітчизняного виробництва не зорієнтована на внутрішній ринок і фактично не залежить від масштабів споживання промислової та аграрної продукції в межах України, не сприяє створенню нових робочих місць. Економіка України багато в чому залежить від металургійної та добувної промисловості. Напередодні кризи частка сировинної продукції в структурі її промисловості складала 70% - проти 14,6% товарів інвестиційного призначення. Аналогічне співвідношення спостерігається й у структурі товарного експорту. Вітчизняна економіка адаптована до статусу сировинної периферії, динаміка якої жорстко прив’язана до руху світових цін на сталь, хімікати, марганець, зерно, соняшник і рапс. При цьому собівартість деяких видів експортної продукції, приміром, чорної металургії (а це 40% імпорту) дозволяють збагачуватись тільки підприємцям, а не суспільству.

По-друге, економіка відчуває жорсткий дефіцит виробничих інвестицій (в промисловості велика частка морально й фізично застарілого обладнання). Деякі інвестиції вкладалися лише у розвиток експортоорієнтованих металургійних виробництв. Практично відсутні зарубіжні інвестиції у технологічні галузі. За останні 18 років річні обсяги інвестицій в основний капітал зменшилися в Україні вдвічі і на початок 2009 р. складала 44,7% від рівня 1990-х рр. [2].

По-третє, вітчизняна промисловість не виробляє сьогодні більшості високотехнологічних споживчих товарів, конкурентоспроможних навіть на внутрішньому ринку. Теле- і радіоапаратура, побутова техніка збираються з імпортних комплектуючих, виробництво комп’ютерної техніки, мобільного зв’язку, систем супутникового зв’язку тощо повністю відсутні, автомобільна та авіаційна промисловість ледь животіють. У країні не формується висококваліфікована молода робоча сила. Так, дані анкетування трудящих підприємств Харкова засвідчили, що частка працівників у віці до 30 років складає на ХАЗі 4%, на ХТЗ – 3,4%, за заводі імені Малишева – 3,8%. Не задоволені

змістом праці та його оплатою більшість робітничої молоді, вважаючи своє місце роботи тимчасовим. Молоді люди, що виїхали працювати за кордон, знайшли там лише некваліфіковані робочі місця. Країні вкрай бракує висококваліфікованих робітників.

По-четверте, в Україні за роки незалежності зросла кількість працівників держапарату. Більшість з них не підконтрольна громаді, оскільки не обирається, а призначається. Це сприяє корупції та розкраданню бюджетних коштів. За рівнем корупції, згідно з рейтингом міжнародної організації Transparency International, Україна посідає 134 місце серед 180 держав.

І нарешті, надто разючою є прірва у соціальній сфері між найбільш і найменш забезпеченими громадянами – за роки реформ розрив у їхніх доходах виріс багатократно. За минулий, кризовий, 2009 рік кількість українців, які перебувають за межею виживання, зросла до 13%. Українці отримують найменшу зарплату в Європі [4]. Розшарування суспільства за рівнем життя – це результат економічної політики України в останні вісімнадцять років. Але сьогодні в країні легкість, з якою „робились” крупні капітали у 1989-1992, 1992-2000 рр. зникає. Це веде до „закриття вищого класу”, який тепер приймає такі закони, які обмежують доступ до його лав. Разом з тим іще відкритий доступ до сільського й міського середнього класу, хоча умови для його формування лише створюються.

У країні, де сприятливі кліматичні умови й найкращі в Європі ґрунти (у 1990 р. було зібрано 51 млн. тонн зерна), втрачається здатність нагодувати власне населення. Адже, за словами директора з агробізнесу Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР) Жилія Меттетала, Україна разом із Півднем Росії і Казахстаном займає 12% світових площ сіль господарських земель вищої якості. Однак виробництво зернових у цих регіонах складає лише 6% світового виробництва, а м'яса – 3%. І головною причиною цього є те, що стара система виробництва зруйнована, а нова – не створена. Крім того, ліквідоване крупне молочнотоварне та м'ясотоварне виробництво. М'ясо і значну частину сала, фруктів Україна купує за кордоном і нерідко не кращої якості. В країні гостро відчувається брак хімічних добрив і сучасної агротехніки. Цукрова промисловість, яка нещодавно налічувала 199 заводів, переживає глибоку кризу. На цукро заводах паразитує й збагачується купа посередників, і в програші опиняється виробник сировини й продукції. Саме через економічні прорахунки українські виробники в 2009 р. засіяли цукровим буряком площу, яка дорівнює показникам 1918 і 1994 років [5].

Сьогодні прошарок крупних агропромисловців у країні незначний і не перевищує 1%, фермерів практично немає. Зменшується кількість висококваліфікованих спеціалістів аграріїв через незатребуваність сучасною соціально-економічною системою. Середні міські шари також ще не сформувались. Їхня поява залежить від того, як швидко „нові шари” і керівництво країни будуть оплачувати кваліфіковану розумову працю не за прожитковим мінімумом, а за ринковою ціною. Чи сприяє сучасний технологічний стан виробництва затребуваності високопрофесійної праці в нашій країні? На жаль, ні, хоча, за даними соціологічних досліджень і служб зайнятості близько 50% робітників першою причиною бажання змінити роботу називають неможливість професійного росту.

Середній клас відіграє у суспільстві важливу роль. Його можна уподібнити функції хребта у людському організмі – зберігати рівновагу й стійкість. Там, де немає середнього класу, або він ще не сформувався, суспільство потерпає від нестабільності й не формуються умови для перетворення його на громадянське. У середній клас входять, як правило, ті, хто має економічну незалежність (тобто є власником малого та середнього підприємства). Але це важко реалізувати в умовах далеко не ринкової економічної системи. Наприклад, Всесвітній банк у доповіді про ведення бізнесу за 2009 рік відвів 145-е місце у рейтингу з 181 країн [6].

Крім того, нині до середнього класу включають яскраво виражену професійну орієнтацію, а це саме ті функції, які у суспільстві не лише високо цінують, а й щедро винагороджуються. Начасі керівництву країни необхідна мобілізаційна програма дій,

спрямована на відновлення виробництва, підвищення конкурентоспроможності продукції до світових зразків, нарощування інтелектуального потенціалу нації. Тільки тоді в Україні намітиться тенденція формування соціальних шарів (підприємці, менеджери, певні категорії інтелігенції, висококваліфіковані робітники, деякі працівники агробізнесу та агропромислового комплексу), які згодом стануть середнім класом. Звичайно, цей процес буде суперечливим, оскільки спільні інтереси різних соціальних шарів, які потенційно утворюють середній клас, не підкріплюються процесами зближення за такими важливими критеріями, як престиж професії та рівень доходів. До того ж фінансове становище країни не дозволяє одночасно розв'язувати всі проблеми.

Для гармонізації процесів ринкової трансформації суспільства керівництво країни має обрати ключові точки цього процесу. В умовах посилення в усьому світі інтересу до виробництва високоякісних, екологічно чистих продуктів харчування, попиту на них актуалізується потреба у підйомі національної економіки країни, починаючи з реформування саме аграрного сектору з урахуванням технологічних досягнень ХХІ століття. Йдеться про сектор економіки, який забезпечує до 30% ВВП, а також зайнятість 30% населення. Це дуже складне й комплексне завдання, що потребує й зовнішньополітичних зусиль уряду й ділової еліти (враховуючи факт вступу України до СОТ). Аналітики-„оптимісти” доводять, що членство України у СОТ сприятиме лібералізації доступу українських експортерів сільгосппродукції на зовнішні ринки. Це може прискорити структурні реформи в аграрному секторі, а отже, сприятиме зростанню виробництва й розвитку українського АПК.

Проте слід враховувати й інший бік проблеми. У перелік негативних наслідків членства України в СОТ для її сільськогосподарського виробництва й аграрного ринку можна додати нездатність вітчизняних дрібних виробників (а вони нині забезпечують до 60% валового продукту ВВП) конкурувати з крупними іноземними компаніями, поява яких на українському ринку призведе до витіснення з нього національного виробника. Невідповідність і висока вартість впровадження міжнародних санітарних і фітосанітарних стандартів в Україні може стати серйозною перешкодою розвитку сільськогосподарської галузі й експорту її продукції.

Перегляд механізмів державного регулювання при вступі до СОТ може спричинити скорочення заходів із розвитку галузі (а вони останні п'ять років хоча б підтримували її). Йдеться про часткову компенсацію сільгоспвиробникам за користування кредитами, доплати з держбюджету за здачу продукції відповідної якості, списання хазяйствам боргів державі. Але такі „заходи допомоги” лише підтримували коматозний стан сільськогосподарської галузі; вони були необхідні тільки після початку руйнування села у 1990-ті рр., коли багато говорили про повернення Україні іміджу житниці Європи. Але керівництво держави не мало виваженої науково обґрунтованої програми реформування села, натомість розуміли, що земля – надійне вкладання капіталу. Тому здійснили мало не примусове розпаювання землі. Кожному, хто працював у господарстві, а також пенсіонерам, деяким працівникам соцкультпобуту, представникам інтелігенції виділили паї (певну кількість гектарів). На цьому реформа закінчилась, а реформаторів не обходило, чим і як оброблятимуть землі нові „землевласники”, чи взагалі здадуть в оренду або продадуть свій пай, де братимуть пальне. Відтак сотні тисяч гектарів землі в Україні заростали бур'янами на знаменитому чорноземі.

Держава самоусунулася від вирішення головного питання: якою має бути структура посівних площ у країні, регіоні і т.д.? Забули поняття „сівозміна”, ніхто не враховував рекомендацій науки, „новим хазяям” не потрібні були випускники аграрних університетів, головне для них було – отримання прибутку за всяку ціну. Не працював і непоганий Закон „Про пріоритетність розвитку села”.

Те саме можна говорити й про майже загублене тваринництво, на відродження якого сьогодні потрібні величезні капіталовкладення. Вступ до СОТ (вимоги якого до процесу виробництва й якості сільськогосподарської продукції „не підйомні” для нашого

аграрного сектору), світова фінансова криза надто ускладнили й без того важкі умови для розв'язання комплексу проблем українського села.

З необхідністю постає питання вироблення програми довгострокового кредитування сільськогосподарських хазяйств (приватних, кооперативних), особливо тих, які спроможні перетворитися на крупні сучасні агро виробництва. Слід провести районування території країни з метою спеціалізації з гарантованого виробництва агропродукції, підтримувати розвиток аграрної науки, передбачити законодавчу базу державної підтримки українського виробника (а не перекупника чи то посередника), зайнятого становленням сучасного фермерського виробництва. Необхідно вкладати кошти у модернізацію й відродження вітчизняного машинобудування за умови освоєння ним нових технологій виробництва сучасної техніки, розрахованої як на крупне, так і дрібне сільськогосподарське виробництво. Таким чином, один сільський працівник забезпечить роботою 8-10 чоловік в інших галузях (промисловості, будівництві тощо) економіки. Причому це будуть висококваліфіковані робочі місця.

Розвиток аграрного сектору передбачає також фінансування хімічної промисловості для виробництва продуктів сільськогосподарського призначення (добрива, засоби боротьби із шкідниками і т.п.). Іншими словами, спроба „втягнути” з економічної прірви аграрну ланку економіки матиме потужний стимул переструктурування соціальної структури суспільства, а саме формування кваліфікованих кадрів працівників як сільського господарства, так і промисловості, появу середнього класу у місті й селі, зацікавленого у виробництві конкурентноспроможної вітчизняної продукції, яку не соромно буде експортувати на зовнішньому ринку. Такий середній клас – міцний підмурок громадянського суспільства, кожний член якого буде справжнім громадянином, бо матиме власність і забезпечені законом права і свободи, як і годиться у демократичних країнах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатів О. Уроки приватизації /О. Гнатів // Новинар. – 2007. – № 17. – С.28–30.
2. Кораблин С. Украина постиндустриальная / С. Кораблин // Зеркало недели. – 2010. – 5 февр. – С.7.
3. Иноземцев В.Л. Технологический процесс и социальная поляризация в XXI столетии / В.Л. Иноземцев // Политические исследования. – 2000. – № 6. – С. 28–39.
4. Время. – 2010. – 16 янв. – С.1.
5. Чопенко В. Аграрка по-белорусски-2 / В. Чопенко // Зеркало недели. – 2009. – 7 ноября. – С.11
6. Пальчун А. Прагматизм, укрепляемый дружбой / А. Пальчун // 2000. – 2010. – 12 февраля – С.В–2.

© Довбня О.М., 2010